

De etymologie van de stadsnaam Breda

door

Dr Mr H. HOUWENS POST

Op de vraag, welke de etymologie van de stadsnaam Breda is, wordt doorgaans geantwoord: „Brede A”.

Ook Dr A. Weynen in zijn artikel „De naam Breda”, gepubliceerd op p. 15 van „De Geschiedenis van Breda”, noemt als verklaring hetzelfde: „Breede A” en citeert hierbij Krüger. Nu is de A zeer smal, maar volgens Krüger en dus ook de heer Weynen zou de A, welke hier vroeger met twee takken in de Mark uitliep, in de tijd dat men de stad begon te bouwen, verenigd zijn geweest met de Mark „of tenminste slechts gescheiden door een moerassige strook gronds, zodat de rivier bij hoog water, hier een zeer wijde mond had en dus wel de *Breede-A* genoemd kan worden”. Hij neemt aan, dat het eerste deel *breed* bevat, in de moderne adjectivische betekenis van het woord.

Het geheel bevredigde me weinig en bevredigt me nog steeds niet, temeer daar de plaatsnaam vrijwel ongewijzigd naar de vorm, in heel West-Europa voorkomt tot in Zuid-Frankrijk, Noord-Spanje en Noord-Italië toe, dus overal waar zich West-Germaanse volken hebben gevestigd. En al die plaatsen hebben geen brede A-rivier, waarop zij hun etymologie zouden kunnen terugvoeren. Het zou immers een toeval zijn, dat van al deze vrijwel gelijknamige steden of dorpen, ons Brabants Breda een dergelijke uitzonderlijke etymologie zou bezitten, die in verband is te brengen met een brede A, welk riviertje de kenmerkende eigenschap heeft, dat het juist erg smal is.

Is het dan niet zaak zijn voelhorens ergens anders heen uit te steken en te pogen op andere wijze de naam te verklaren?

M.i. zijn er enige gegevens, die ons iets verder kunnen bren-

gen, temeer daar men verscheidene plaatsnamen in West-Europa heeft, die of precies gelijk zijn, zoals *Bréda* (met de klemtoon op de eerste lettergreep) of *Braida*, waarvan ook afgeleid kunnen worden volgens de fonetiek namen als *Bradia*, *Braja*, *Breda* en andere die soortgelijk zijn en voorkomen, hetzij als plaatsnamen hetzij als aanduiding van een bepaald soort land of grond. Wat de klanken *ai*, *ei* en *ee* (*e*) betreft, deze wisselen onophoudelijk met elkaar af in de Germaanse talen en dialecten.

Deze plaatsnaam nu, komt talloze malen voor in Lombardije. Verder heeft men het beroemde kasteel *La Brède* van Montesquieu, dichtbij Bordeaux, de plaatsnaam *Labrayde* in het departement Aude (Zuid-Frankrijk), een gehucht *Brédée* bij Vitry-le-François in het departement Marne. Deze naam komt in een cartularium van 1180 voor in de Latijnse benaming „*Grangia Braidé*” = de graanschuur van *Braida*. Het kan ook zijn: de graanschuur van *de Braida*, immers het Latijn geeft geen lidwoorden aan. In dit verband zijn voor Frankrijk ook aardig de lidwoorden *La Brède* en *Labrayde*. Wij zullen dadelijk zien, wat we onder *Braida* of *Breda* moeten verstaan, al of niet voorafgegaan door een lidwoord.

In de provincie Gerona in Noord-Spanje, waar dus een sterke Wisigothische nederzetting is geweest (zo zelfs dat de naam Catalonië wel verklaard wordt uit *Gotolonia*), heeft men ook een plaatsnaam *Breda*.

In België heeft men *Breedene* bij Ostende, *Breendonk* bij Gent (in de laatste oorlog een berucht concentratiekamp), bij Hasselt in Belgisch Limburg *Breede* (verfranst in *Brée*), bij Mons in Henegouwen heeft men *Bray*. Misschien kan men ook *Braine-le-Comte* en *Braine-l'Alleu* tussen Brussel en Mons hiermee in verband brengen.

Bij Warffum in N. Groningen ligt een gehucht *Breede*, dat volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* van van der Aa (deel II, Gorinchem 1840, p. 717) ook *de Bree* of *Brij* wordt genoemd. Er lag ook een burcht *Breedenburg*. Het lidwoord voor de naam is hier merkwaardig en loopt parallel met *La Brède* en *Labrayde*. De naam *Bree* is gelijkkluidend met het plaatsje *Bree*

in het Noorden van Nederlands Limburg, dat volgens J. van Wijk's *Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek*, Dordrecht 1822, p. 464 ook *Brey* wordt genoemd. Dit *Brey* geeft weer te denken over allerlei Duitse toponymen met *Breid-* en *Breit-*, waarbij men niet noodzakelijk te maken behoeft te hebben met het adjectief *breid* of *breit* of *breed*. Het is nl. opvallend, dat naast elkaar namen voorkomen als *Breidenbach* en *Breitenbach*, *Breidenstein* en *Breitenstein*. De vorming van een woord op *-en* betekent een genetivus van een substantief in de Germaanse talen. *Breidenstein* zou kunnen betekenen de steen of het kasteel van de Breide of de Breede of de Braide of de Braida.

Men ziet, dat het spreidingsgebied van namen met alleen *Breda* of *Breede*, al of niet afgekort of met achtervoegsels vrij groot is in Europa.

Nu wil het mij voorkomen, dat het van uiterst groot belang is voor de etymologische verklaring van onze stadsnaam, dat juist in de buurt van ons Breda de namen *Breendonk* (een naamgenoot van de Vlaamse) en onder Rijsbergen *Breedschot* of *Breeschot* voorkomen, die m.i. in nauw verband moeten worden gebracht met onze stadsnaam.

Wij zullen nu dit verzamelde materiaal eens nader bekijken en zien, of wij daaruit een conclusie kunnen trekken voor de betekenis van *Breda*. Vóór alles wil ik er U echter opmerkzaam op maken, dat het accent ten onzent op de laatste lettergreep valt: *Bredá* en niet *Bréda* (zoals de uitspraak in N. Italië en in N. Spanje is en ook de Franse benamingen *La Brède* en *Labrayde* wijzen op een accentuering van de eerste lettergreep). Deze accentuering *Bredá* biedt voor ons grote moeilijkheden bij de verklaring. Gelukkig hebben wij één voorbeeld van een Breda in een genetivus-vorm in *Brédée* bij Vitry-le-François in het departement van de Marne, hetwelk teruggaat op een Latijnse genetivus: *grangia Braidé*, reeds eerder geciteerd, waarbij de betoning evenals in onze stadsnaam op de laatste lettergreep valt.

Laten we echter gemakshalve even aannemen, dat *Bredá* en *Bréda* elkaar volkomen dekken en dat de mogelijkheid bestaat, dat

er zich een accent-verspringing heeft voorgedaan in de loop der eeuwen, dan kan onze stadsnaam zonder meer ingeschakeld worden in de etymologie, die voor alle andere Bréda's kan worden gegeven.

Een vers van Vondel in het poëtische voorwoord van de *Gijsbrecht van Amstel* kan ons helaas niets leren omtrent de accentuering van de naam Breda in Vondel's tijd, al schijnt Professor de Vooyoys op één van zijn colleges eens gezegd te hebben, dat *Breda* gelezen moet worden met de klemtoon op de eerste lettergreep. Bij het nadere overlezen van de versregel (in viervoetige jamben gedicht), waar de naam Breda helemaal op het eind van een versregel staat, en alhoewel zeer onvolledig, moet rijmen op Spínola, kan men niets definitiefs vaststellen omtrent de accentuering. Het woord Breda gaat over in een enjambement op het volgende vers en laat de mogelijkheid van de accentuatie op de laatste lettergreep even goed toe als op de eerste lettergreep.

Laten wij nu zien, wat het grondwoord als substantief kan betekenen.

Meyer-Lübke in zijn *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* zegt onder No. 1266 dit:

braidā (langobardisch) „Breite“, „ebenes Feld“. In het Milaanees dialect komt dit woord voor in de vorm *breda*, evenals in het dialect van Brescia en van Cremona. In het Venetiaans is het *braidā*, evenals in het Ferrarees en Modenees. In het Bolognees heeft men de vorm *braja*, in het Friaulisch *braide*. Dit is dus overal in Lombardijs gebied, waar de Germaanse Longobarden zich gevestigd hebben.

De betekenis volgens Meyer-Lübke is „Besitztum, das aus mehreren Feldern und aus einem Bauernhaus besteht“, „kleines Landgut, das verpachtet wird, spielt namentlich als Ortsnamen in Norditalien eine grosse Rolle, auch für Berge: *Monte Bre....*, und scheint von den Longobardischen Kolonisten auch nach Sizilien gebracht worden zu sein: *Braidā, Bradia*“.

In het dialect van Lucca vindt men *braina, brania*. Die *n* in plaats van de *d* is zeer interessant. Men heeft hier misschien te

doen met het gelatiniseerde grondwoord, waarvan *Braine-le-Comte* fonetisch normaal is af te leiden.

In het boek *Latinitatis Itaucae medii Aevi cura et studio Francisci Arnaldi*, Pars Prior, Bruxelles, 1939, vindt men op p. 81:

braidā — ager suburbanus. Aldus in een tekst daar geciteerd: *de braidā dominicata*, dus een *braidā* tot het landgoed van een heer behorende of aan een heer ondergeschikt gemaakt. En een andere tekst: *infra menia civitatis braidam unam*, dus een *braidā* liggend onder de stadsmuren.

Ook Ducange in de bewerking van Henschel van 1883, geeft op p. 733 van deel I:

1. *Braidā (Brayda)*, *Campus vel ager suburbanus*, in Gallia Cisalpina, ubi *Breda* vulgo appellatur.

Door de definitie „ager suburbanus”, begrijpt men onmiddellijk, dat het woord is opgetrokken in een rechtshistorische sfeer en wel in die van de stadsvorming in de vroege Middeleeuwen, in Italië zelfs al vroeger dan elders.

Hier komen enige interessante teksten, die in de Lombardijse laagvlakte van de Po, waar het Romaans deze Germaanse woorden, éénmaal in een betaalde betekenis gefrappeerd, in de ijskast der geschiedenis heeft bewaard. Het is een algemeen bekend verschijnsel dat men juist in de romanisatie van een woord uit een andere groep talen overgenomen, het zekerste argument kan vinden voor de oorspronkelijke betekenis van een woord, omdat dit juist als „Lehnwort” wordt gebezigd.

Hier dan een tekst: Monachus Paduanus lib. 1 Chronici cap. 1: Factum est praelium equestre maximum in *Brayda Veronensi*, dus: een groot ruitergevecht ontstond in de velden van Verona, buiten de muren van de stad.

Charta Longobardica in Bullario Cassinensi, tom. 2, pag. 9: Similiter omnes *Braidās* meas ad ipsam curtem pertinentes, cum pratis, silvis, vineis etc. = Evenzo al mijn *braidāe*, die tot de curtis (hofmark) behoren met de weiden, bossen en wijnbergen etc.

Alia Desiderii Regis ibid: Terram juges 40 de *Braidā* curtis Ducalis = 40 morgen land van de *braidā* van de hertogelijke hofmark.

Deze twee teksten, bij Ducange te vinden, zijn daarom waardevol, omdat ze hier inzicht geven in dat wat men onder *braidia* moet verstaan. Het is niet maar zo'n gewoon veld, maar een veld of velden behorende tot de *curtis*. Wij hebben dus in Lombardije op bepaalde plaatsen een hofmark gehad met *braidae* of een *braidia*, die in tekst 2 behoorden tot een hertogelijke hofmark. Men kan zich dus indenken dat er in Lombardije zich steden hebben gevormd op de manier waarop ook volgens de beschrijving van Cerutti ¹⁾ de stad Breda is ontstaan.

Nog een andere tekst in het *Memoriale Potestatum Regiensium* ad annum 1217 bij Muratori tom. 8 col. 1084: Et eo anno primo facta tuit fera in *Brayda* domini Episcopi extra portam juxta burgum S. Petri. Hier wordt een jaarmarkt gehouden op de *brayda* van de bisschop buiten de poort, dichtbij de voorstad San Pietro.

Charta anno 813 bij Muratori: in Episcopis Veronensibus in super concedimus Canonicis decimas *Braidarum* Episcopaliū curtiū; id est vinum, granum, legumina..... Hier worden door bisschoppen van Verona aan kanunniken de tienden geschonken, geheven van de *Braydae* in natura. Henschel geeft hier als aantekening bij *brayda* de etymologische afleiding: germ. breit = amplus en zelfs, m.i. juister en directer het substantief Gebreite = area, grumolus, ager.

Andere varianten van *braidia* of *brayda* of *bradia* zijn *braina* en *brayna*. In de statuten van Bologna komen deze twee laatste woorden voor ook in de betekenis van: wegen, door toedoen van het stadsbestuur aangelegd naar buiten, d.w.z. naar de *braidia*, d.i. de ager suburbanus. Hier heeft men nu de vorm met *n*. Is hier niet het Latijnse prototype te vinden van het *Braine*, dat we al eerder noemden? M.i. doet het er niets toe of *Braine-le-Comte* de Vlaamse benaming 's Gravenbrakel draagt. Het kan een volksetymologische vertaling zijn van *brania* of wat nog beter mogelijk is: de ager suburbanus was dikwijls het *braakliggende* land onder de muren der stad of van de burch van de graaf.

Ook interessant is een plaats, waar een schenking staat vermeld van een gehele *bradia* (integram *Bradiam* Fossae Novae), wat

duidelijk wijst op een terrein gelegen buiten de nieuwe gracht, zelfs met een kerk er op (cum ecclesia S. Marci et cum hominibus super eam sedentibus), met de opwonenden er dus nog bij, die ook weggeschonken worden, wat duidelijk wijst m.i. op horigen van de bradia (Charta anno 1141 apud Muratori tom. 5 Antiquit. Ital. medii aevi, col. 228).

En dan tenslotte deze plaats: Belfori Bradiam muro cingere adortus est (al deze laatste teksten bij Ducange, loc.cit.). Deze tekst lijkt het meest kostbaar. Hier wordt een muur gebouwd om een bradia heen. Er wordt een stad van gemaakt om het te beveiligen tegen vijandelijke aanvallen. Het plaatsje zelf heet blijkbaar Belforo of Latijn: Bellum Forum, waarschijnlijk *Mooimarkt*. Aldus ontstaat op de bradia van een marktplaats een nieuwe stad of liever een uitbreiding van een stad, welke braida of bradia waarschijnlijk eerst diende voor de levensmiddelenvoorziening van de stad, zoals dat meer gebruikelijk was bij de Middeleeuwse economische uitwisseling tussen stad en omringend platteland. Zie Pirenne, *Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas*, p.100 : „.....la ville a mis nécessairement le bourgeois et le paysan en rapports économiques. La campagne environnante (en dit heet volgens Ducange en Meyer Lübke: *braida*, *bradia*, *braina* of *brania*) est la nourricière de la ville qui en occupe le centre. C'est un besoin primordial pour l'administration urbaine que de veiller à ce que le va-et-vient entre celle-ci et celle-là soit aussi intense et aussi facile qu'il est possible. De là, de très bonne heure — en Flandre dès la seconde moitié du XIIe siècle (we hebben gezien, dat dit in een Noord-Italiaanse stad al in 813 was gebeurd) toute une série de travaux publics: amélioration de chemins, rectification de marchés de semaine (marchés du vendredi etc.). Mais de là, surtout, une législation très particulière en vue du ravitaillement de la ville”.

Hoe moet men zich nu het ontstaan van onze stad Breda indenken? Daarentrent geeft Cerutti in zijn artikel „De Vorming der Stad” een duidelijk overzicht. De beschrijving, die hij geeft, sluit volkomen normaal aan op dat, wat Pirenne als de geschiedenis van de vorming van vele Vlaamse en Hollandse steden geeft. Eerst een

kasteel met een allodium van een heer, die in het eind van de 12de eeuw, ingepast in het leenstelsel, van de hertog van Brabant de rechtsmacht over dit kleine gebied krijgt. Hoe deze nederzetting heet, is niet bekend. Het zal m.i. nog niet Bréda hebben geheten en pas later die naam hebben gekregen, toen er een stad of stadje ontstond op de braida of de bréda, de wijde vlakte, die zich tot Teteringen en Terheyden uitstreckte als ager suburbanus buiten de muren van burcht + allodium direct ten Zuiden van de burcht, waarop reeds een stadje in miniatuurvorm was ontstaan, het complex van vismarkt, korenmarkt, waag en andere gebouwen, noodzakelijk voor de economie van de burcht en het omringende land. In 1125 kwam de naam al voor, maar alleen als aanduiding van de heren van die naam. Er staat niet bij, dat burcht + stadje al zo heetten (Cerutti, p. 36). In 1213 komt voor het eerst de naam Breda voor als aanduiding voor het allodium en niet meer als persoonsaanduiding alleen voor de burchtheren. Dit gaat m.i. gepaard met de historische groei en uitbreiding van de stad over de braida, de ager suburbanus. Het wijde veld gaat dan immers vanzelf zoals elders zijn naam geven aan de stad die daarop ontstaat.

Hiermee parallel kan ik noemen het feit, dat ik in 1944 in Hattem (N. Gelderland) buiten de kom van de stadsgemeente, een boerderij zag, die op een zandheuvel was gebouwd aan de rand van een bos, met uitzicht op daarvoor gelegen bouwland, dat veel lager was. En die boerderij heette „De Braide”.

Uit het allodium, bij de samenvloeiing van de A en de Mark, waar oorspronkelijk zich de tol bevond, waaruit de heren van het kasteel hun revenuën trokken, ontstond, volgens Cerutti een handelsknooppunt, dat hoogstwaarschijnlijk het gebied omvatte ten Zuiden van het kasteel met inbegrip van Vishal en Waag tot, als zuidelijke grens, wat nu de Reigerstraat is. Dit was dus de oorspronkelijke *urbs*, waarbij later op de braida een nog veel belangrijker *urbs* zou ontstaan met de naam van de braida, een typische aanduiding voor haar eigen historische groei.

Ook zou het niet helemaal onmogelijk zijn, dat evenals de boerderij in Hattem en de door Meyer-Lübke gegeven definities

van braida in Lombardije, een oorspronkelijk houten kasteel in nog veel vroegere tijden, dus voor 1125, al Braida of Bréda werd genoemd, omdat het lag aan de braida. Maar dit zullen wij wel nooit kunnen nagaan.

Het is wel merkwaardig, dat alle tot nu toe geciteerde plaatsnamen Bréda liggen in behoorlijke vlakten, tot zelfs het Bréda in N. Spanje; het is werkelijk geen wonder, dat er in de Povlakte zoveel Bréda's liggen.

De door Weynen in zijn artikel genoemde plaatsnamen, *Breendonk* bij Breda en *Breedene* en *Breeschot* onder Rijsbergen, wijzen m.i. nog op een versterking van de door mij voorgestelde etymologische afleiding. *Breendonk* betekent waarschijnlijk „de hoogte van de Breede” of „de hoogte van de braida” of „de hoogte van de onder de stad gelegen bouwvelden”. *Breedene* kan meervoud zijn: „de Breeden” of de bouwvelden of een genetivus: „van de breede”. *Breeschot* is „boerderij, die verplicht is schatting of schot op te brengen aan de breede”, d.w.z. aan de heer van de breede of de Breede of de Bréda.

Wat is nu de conclusie, die wij kunnen trekken uit dit alles? Helaas toch niet veel meer dan een hypothese. Een bewijs dat het zo is, zal niemand kunnen geven, maar deze verklaring verduidelijkt ineens de naam van alle Bréda's, die er zijn in heel West-Europa. Waarom zou ons Breda een andere verklaring moeten hebben dan alle andere? We hebben als voorstander van deze verklaring een man van gezag als Gamillscheg in zijn *Romania Germanica*, die bij zijn verklaring van *breda* en *braida* ook ons Brabants Breda noemt. Om kort te zijn, deze verklaring geeft ons een duidelijk beeld van het rechtshistorische verloop van de ontwikkeling van onze stad. De naam geeft een beeld van een buiten de muren van een miniatuurstadje gelegen bouwland, dat zeer wijd was, want de rechtsmacht van de heren van Breda strekte zich uit over de gehele vlakte tot Teteringen en Terheyden aan de Oostelijke kant en in het Noordwesten tot Zonzeel. Er was een oorspronkelijk landgoed met een huis erop, een zuiver allodiaal goed, dat later in het leenstelsel werd ingepast, een hofmark (zie Cerutti), waarop een stad ont-

stond van poorters. M.i. bevredigt deze hypothese beter dan de verklaring: Brede-A.

Als men nu intussen, zoals ik gedaan heb, aan de grote Brabantse dialectoloog Dr A. Weynen vraagt, of het mogelijk is, dat een oorspronkelijk woord Braidá of Breeda of Bréda, betoond op de eerste lettergreep, op den duur het accent heeft kunnen laten verspringen op de laatste volgens dialectologisch-phonetische overwegingen, dan blijkt dat „dit niet a priori onmogelijk is”. Immers West-Brabant vertoont in zijn dialecten anders dan Oost-Brabant een sterke voorkeur voor accentuëring op alle lettergrepen van een woord en zelfs een tendens om het accent, zoals in het Frans, te laten verspringen op de tweede lettergreep, mogelijk door Frans-Romaanse invloeden, die lang doorgewerkt hebben. Mogelijk is daarbij, dat er zich een volksetymologische werking heeft voorgedaan, en dat de aanwezigheid van de A als rivier van de stad een woordje meegesproken heeft en het accent mede heeft doen verspringen van Bréda naar Bredá en mede daardoor ook de tegenwoordige etymologische verklaring heeft helpen ontstaan tegen de wezenlijke betekenis in van „buiten de muren van de stad gelegen bouwvelden”.

Juni 1953.

AANTEKENING

1) Mr F. F. X Cerutti — De vorming der stad, pag. 26 t/m 55 en meer in het bijzonder pag. 33 en volg. van De Geschiedenis van Breda, Uitgeverij W. Bergmans N.V. Tilburg 1952.